

Water en Land

PETRA VAN DAM

Water and Dry Land

Water management has always been a major concern. Dutch pragmatism certainly has roots in water management, but it is also rooted in the culture of meetings of the Dutch cities and in the attitude of the peasant who produced for the market very early on. Water control reached its height when we introduced reinforced concrete for hydraulic engineering. Around 1970, the ecological turning point caused a change in focus. Water managers became concerned about the quality of water, the creation of 'new nature' and the adaptation to water. In this way, we did not discard the assets of the Industrial Revolution, but rather put them into a new framework: more green in the blue. Water is by definition international. The Netherlands co-parented the international cooperation of the Rhine countries. Is this history part of our national consciousness? Can the water history of the South- and Eastern Netherlands also join in the national water history of the twentieth century?

Inleiding

De twee directeuren van het Nationaal Historisch Museum, Erik Schilp en Valentijn Byvanck, verwoorden hun visie op de op te richten afdeling 'water en land' als volgt:

Al eeuwen oogst Nederland grote bewondering voor zijn vernuft in de *waterbouwkunde* en de inrichting van het landschap. De strijd met het water leidde tot intensieve herschepping van de fysieke omgeving, zozeer zelfs dat er een internationaal gezegde is dat God de aarde schiep en de Nederlanders Nederland. Het Nederlandse landschap is vrijwel geheel door mensenhanden aangelegd, ingepolderd, bedijkt en gekanaliseerd. Land en water is gewijd aan dit *gemaakte landschap*, aan de Deltawerken en de Afsluitdijk, aan de *bio-ecocultuur*, aan *klimaatverandering*, maar ook aan de *polder als inspiratiebron voor de Hollandse politieke cultuur*, het landschap als *schildergenre* en de indamming van water als metafoor voor de *beteugeling van exuberantie en driften*. Het thema land en water komt ook tot uitdrukking in de architectuur van het museumgebouw (cursivering PvD).¹

Dit is een verzameling iconen waarmee we alle kanten op kunnen. Wat is de stand van de wetenschappelijke geschiedschrijving over het water? En wat kunnen we daarmee voor een museum? Drie grote gedachtelijnen.

¹ V. Byvanck en E. Schilp, *Het Nationaal Historisch Museum stimuleert de historische verbeelding* (Arnhem 2008) 47.

1. Geen poldermodel, maar pragmatisme

Het populaire idee van de *polder als inspiratiebron voor de Hollandse politieke cultuur*, kortweg het poldermodel, veronderstelt dat het politieke handelen, dat gericht is op consensusvorming en uitgaat van de gelijkwaardigheid van de gesprekspartners, een afspiegeling is van hoe men vroeger in de polder samenwerkte. In het recente historische debat is gebleken dat dit eenzijdige beeld niet te handhaven is.

Het poldermodel is als concept pas ontstaan in de jaren negentig van de twintigste eeuw, om het onderhandelen van de sociale partners te karakteriseren. Uit recent onderzoek naar het functioneren van polders tijdens de Republiek blijkt bovendien dat het polderbestuur in handen was van een kleine lokale elite en dat inspraak van de kleinere ingelanden geen evidentie was. Anderzijds zijn er wel gevallen aan te wijzen waar de grondbezitters invloed hadden op de verkiezing van het bestuur en in staat waren zaken op de agenda te krijgen.²

Er zijn dus wel wortels van consensuscultuur aan te wijzen in het watermanagement, maar daarnaast ook in de vergadercultuur van de Hollandse steden. Voor de Verlichting was er in de publieke ruimte in alle Europese landen een algemeen streven naar consensus. Dit hing samen met de christelijke cultuur en het ideaal van één, ondeelbare waarheid. Dat neemt overigens niet weg dat er toch wel conflicten waren. Ook na de Republiek handhaafden de politieke elites van de zuilen het ideaal van overleg.

Een ander punt is dat iedere boer niet alleen een beetje een waterbeheerder, maar ook een beetje een handelaar was, want het platteland was al heel vroeg commercieel.³ Misschien is het wezen van het zogenaamde poldermodel wel de intensieve verwevenheid van politieke en economische normen. We noemen dat ook wel ‘pragmatisme.’ Pragmatisme is, naar mijn mening, een aspect van de Nederlandse cultuur dat zeer onderscheidend is in de vergelijking met andere culturen.

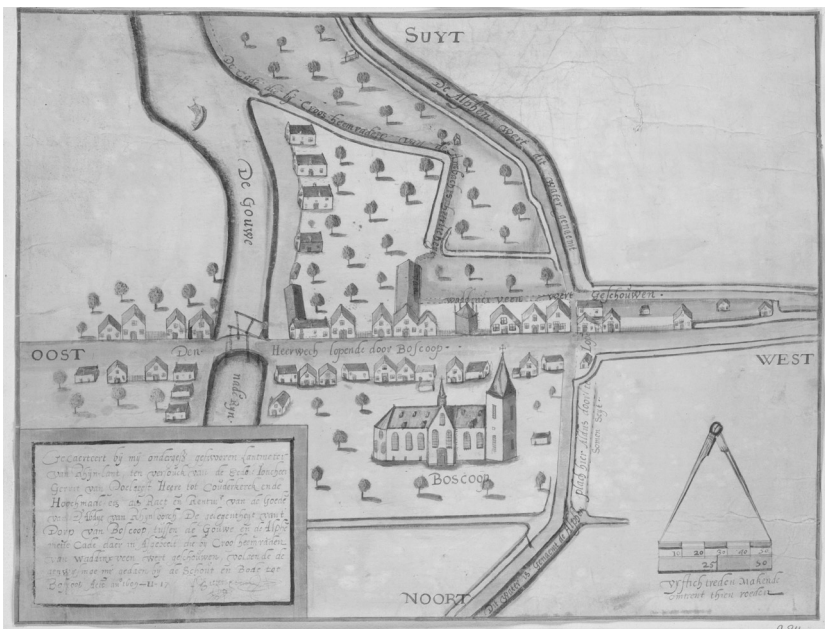
De vraag is of in het NHM de vraagstukken rondom de pragmatische cultuur gepresenteerd moeten worden en wat daarin de bijdrage van het water is geweest. Heeft waterbeheer eigenlijk een vormende werking op een maatschappij? De historicus Henk van der Linden heeft in het democra-

² D. Bos, H. te Velde en M. Ebbe (eds.), *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam 2007); S. Zeischka, *Minerva in de polder. Waterstaat en techniek in het hoogheemraadschap van Rijnland 1500-1856* (Hilversum 2008) 196; M. van Tielhof, ‘Op zoek naar het poldermodel in de waterstaatsgeschiedenis,’ *Tijdschrift voor Geschiedenis* 122:2 (2008) 148-161, aldaar 153, 155. Dit artikel kent ook veel belang toe aan het stemmen van ingelanden. Omdat het stemgedrag ook cultureel bepaald was zoals blijkt uit onderzoek naar de Staten van Holland, en dus niet perse volgens onze normen verliep, vind ik dit een minder sterk argument. Vergelijk: H. Kokken, *Steden en staten. Dagvaarten van steden en staten van Holland onder Maria van Bourgondië en het eerste regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1494)* (Den Haag 1991) 209-211.

³ B.J.P. van Bavel en J.L. van Zanden, ‘The Jump-Start of the Holland Economy during the Late Medieval Crisis, c. 1350- c. 1500’, *Economic History Review* 57:3 (2004) 503-532.

tiseringsdebat na de Tweede Wereldoorlog een belangrijke rol gespeeld. Hij heeft erop gewezen dat het waterbeheer van onderop is gevormd, vanuit de polders en hun voorlopers.⁴ Eind twintigste eeuw is juist benadrukt dat het waterbeheer, en met name de grotere regionale eenheden (hoogheemraadschappen), toch in hun opbouw en functioneren sterk verweven waren met de geschiedenis van de centrale overheid.⁵ Dus hun ontstaan wordt nu gezien als het resultaat van invloeden van bovenaf en van onderop.

Het dorp Boskoop, tekening gemaakt door Jan Pietersz Dou in 1609 in verband met de schouw van de kaden langs de Gouwe (links) en de Alpherwetering (rechts). Bron: Hoogheemraadschap van Rijnland, Leiden.

Een belangrijk aspect van het waterbestuur was bovendien het geven van ruimte voor inspraak. In het bijzonder bij het afgeven van vergunningen gold dat belanghebbenden een vaste termijn hadden om protest aan te tekenen. In de middeleeuwen gold dit bijvoorbeeld voor molenbouw.⁶ Tenslotte, naast de vergunningsprocedure is een ander kenmerk van het waterbeheer essentieel: de

⁴ H. van der Linden, *De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging van de Hollands-Utrechtse laagvlakte* (Assen 1956); H. van der Linden, 'Een nieuwe overheidsinstelling. Het waterschap circa 1100-1400', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden III* (Haarlem 1980) 60-77.

⁵ M. van Tielhof en P.J.E.M. van Dam, *Waterstaat in stedenland. Het hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857* (Utrecht 2006) 40-50.

⁶ J.H.M. Sloof, *De oudste bestuursregisters van het hoogheemraadschap van Rijnland (1444-1520)* (Leiden 1999) xviii.

intensieve controle van de waterwerken die sterk in de tijd gestructureerd was met de zogenaamde schouwen. Het waterschapsbestuur kwam op vaste data persoonlijk langs om te zien of de boeren en andere grondeigenaren hun dijken hadden gerepareerd en hun sloten uitgebaggerd. Want vóór het nieuwe regen- en stormseizoen moest alles weer op orde zijn. We kunnen het dwingende ritme van de schouwen zien als de bijdrage van het waterbeheer aan de typisch Nederlandse, planmatige cultuur.

Ik wil dus afstand willen nemen van het begrip poldermodel. Het Nederlandse pragmatisme is een resultaat van invloeden uit de economische, religieuze en politieke sfeer. Het waterbeheer was natuurlijk een belangrijk object van zorg. Maar uit een polderlandschap komt niet zomaar een poldermaatschappij voort, daar is meer voor nodig.

2. Van betonparadigma naar ecoparadigma

Hoe scheidt men water en land? Een klassieke manier om de watergeschiedenis in tijdvakken in te delen is volgens de toepassing van nieuwe technieken die daarvoor ontwikkeld zijn. De bekende sequentie is: sloten, dijken en sluizen (middeleeuwen), molens (Republiek), gemalen (negentiende en twintigste eeuw).

Een nieuwe manier om deze historische indeling te beschouwen is om naar de energietypen te kijken. De duikersluis van de Romeinse tijd betekende het begin van de beheersing van getijde-energie. De middeleeuwse poldermolen is het voorbeeld van de beheersing van de windenergie. De drainagecapaciteit nam daarmee enorm toe. In de negentiende eeuw, tijdens de Industriële Revolutie, vond de overgang op fossiele energie plaats (kolen en olie). Dat betekende een nog veel grotere schaalvergroting in de beheersing van water en land. Een beetje bulldozer vervangt al gauw de 1.000 arbeiders die voorheen nodig waren om één dijkdoorbraak te repareren.

Belangrijk was ook de vernieuwing van de bouwmaterialen die de Industriële Revolutie mogelijk maakte. De introductie van gewapend beton (beton versterkt met staal) hield in dat veel sterkere verdedigingswerken konden worden gebouwd. De eerste toepassing vond plaats bij de sluizen van IJmuiden eind negentiende eeuw. Dit impliceerde de doorgraving van de duinen, onze belangrijkste bescherming tegen de Noordzee. Hoogtepunten daarna waren de Afsluitdijk en de eerste Deltawerken.

Hoogtepunten of dieptepunten? De introductie van de betonbouw kunnen we zien als het hoogtepunt van een lange historische ontwikkeling gericht op maximale beheersing van het water. In de negentiende eeuw werd de waterbeheersing ingebed in de opkomst van de nationale staat. Er ontstonden nationale rivieren en er ontstond een Rijkswaterstaatsministerie. De beheersing van het water werd ook uitgeroepen tot nationale strijd, die eigenlijk al begonnen zou zijn met de droogmakerijen in de zeventiende eeuw. De denklijn 'hoe droger, hoe beter' is tot na de Tweede Wereldoorlog dominant geweest in de omgang met het water. Dat gold ook voor de geschiedschrijving. Waterstaatsgeschiedenis ging over veenontginning, dijken bouwen en inpolderen.⁷

In de jaren zeventig van de twintigste eeuw is een nieuwe lijn ingezet, ‘the ecological turn’. Het milieubewustzijn maakte dat waterbeheerders zich gingen richten op de waterkwaliteit. Het waterkwaliteitsdenken ging samen met het creëren van nieuwe natuur. Weilanden werden bijvoorbeeld omgevormd tot bloeiende veenmoerassen. Om de meting van kwaliteit te realiseren, werden nieuwe ecologische normen ontwikkeld. Er werden streefbeelden ontwikkeld van wat er in het water moest leven, variërend van waterlelies (inmiddels al opgerukt tot de stadsgrachten) tot bevers (voorlopig nog alleen in de Biesbosch). Een van de meest bekende prestaties op dit gebied is de realisatie van de halfopen Oosterscheldedam, die ervoor zorgde dat de getijdenwerking behouden bleef.

Voor de historicus is de vraag belangrijk: is er nu wezenlijk iets veranderd? Hebben we de natuur werkelijk meer vrijheid gegeven, of is gewoon het betonparadigma omgezet in een ecologisch paradigma, uitgevoerd door nieuwe eco-ingenieurs?⁸ Het niveau van beheersing lijkt hetzelfde gebleven, maar de doelstelling is veranderd: meer groen in het blauw.

Aardig is dat wat soms heel modern lijkt, tegelijk heel oud kan zijn. Het eerste tractaat dat in het Nederlands over de waterbouw is geschreven, is opgedragen aan Willem van Oranje. Het was van de hand van de Zeeuwse dijkgraaf en ingenieur-avant-la-lettre Andries Vierlingh. Zijn grondgedachte was: ‘men moet het water geen fortse aendoen’, dus: het water geen geweld aandoen, maar enigszins meebuigen en aanpassen.⁹ Eén van de nieuwste sleutelwoorden in het Nederlandse waterbeleid is het merkwaardige anglicisme: ‘adaptatie’. In plaats van dijken verhogen om het rivierwater binnen te houden, baggeren we de uiterwaarden uit en leggen overlaten aan om het teveel aan water tijdelijk elders heen te leiden. Of we zetten huizen op palen natuurlijk. ‘Adaptatie’ kan met en zonder beton.

3. Nederland in de wereld

Wat willen we hiervan de bezoekers van het NHM meegeven? Is de ontwikkeling in de technologie en in de houding ten opzichte van de natuur wel typisch Nederlands? Niet persé. In de hele wereld zijn de riviersystemen inmiddels dichtgeplempt met betonnen dammen en de aandacht voor het leven in het water staat op de agenda van de Europese Unie en van diverse niet-gouvernementele organisaties. Zelfs heeft de EU het water al tot belangrijk erfgoed verklaard.¹⁰ Maar wel verdienen een paar Nederlandse wapenfeiten aandacht in het museum. Bijvoorbeeld dat Nederland aan de wieg stond van

⁷ J. van Veen, *Drain, Dredge, Reclaim, the Art of a Nation* (1948, Den Haag 1962).

⁸ Cornelis Disco, “Nature”. The Ecological Turn in Dutch Water Management’, *Science, Technology & Human Values* 27:2 (2002) 206-235.

⁹ C. Vierlingh, *Tractaet van Dijkagie*, J. de Hullu en A.G. Verhoeven (eds.) (Den Haag 1920) xxix.

¹⁰ In de Europese Kaderrichtlijn Water (2000), geciteerd in: H. Havekes, *Functioneel decentraal waterbestuur. Borging, bescherming en beweging. De institutionele omwenteling van het waterschap in de afgelopen vijftig jaar* (Den Haag 2009) 354.

de internationale coöperatie van Rijnlanden die ertoe heeft geleid dat de Rijn weer zwembaar werd, voor zalm en voor mensen.¹¹ En als we dan toch op onze borst aan het kloppen zijn, zouden we ook kunnen memoreren dat al eeuwenlang Nederlandse waterbouwers in de wetlands van Europa hun specifieke kennis hebben toegepast. Het werkterrein is inmiddels mondiaal, van Bangladesh tot New Orleans.¹²

Een belangrijke vraag is of de internationale oriëntatie specifiek is voor het thema water en land. Nederland behoort tot de peetmoeders van de EU. Nederland heeft door zijn geografische positie een kwetsbare relatie met het buitenland. Dat geldt ook voor het buitenlandse water dat dagelijks de grens over komt. Een zware vergiftigingsramp en de Nederlandse drinkwaterbedrijven hebben een probleem (Sandoz, Basel 1986). Hetzelfde geldt voor hoogwaterstanden op de rivieren. Plotseling hoogwater heeft een beetje te maken met veranderend weer, maar ook heel veel met grootscheepse kanaliseringprojecten in de bovenstroomse gebieden.

Tenslotte, wat doen we met Oost- en Zuid-Nederland als we ‘water en land’ nadrukkelijk in een internationale context plaatsen? Van oudsher is daar een heel interessante watergeschiedenis met watermolens, beken en sprengen, waarvan de oorspronkelijk meanders veelal recent hersteld zijn.¹³ Helaas, in een internationale context kan dat niet concurreren met de dijken en poldermolens uit Noord- en West-Nederland. Maar in de twintigste eeuw wordt alles anders. De ‘ecological turn’ in het omgaan met water was een nationale zaak. Het oppervlaktewater is (weer) zwemwater geworden, mede dank zij de verspreiding van AWZI’s (Afvalwaterzuiveringsinstallaties). Welk waterschap wil zijn oude AWZI aan het Openluchtmuseum doneren? Vermoedelijk doet een Romeinse duikersluis het beter bij het grote publiek. Het beste lijkt mij beide bij het NHM te realiseren, want zoals Maria Grever schrijft, bij de jeugd zijn zowel het verre als het zeer recente verleden in trek.¹⁴

4. Wat kan er in het NHM komen?

Hieronder geef ik vier voorbeelden van presentaties waarin ideeën uit het voorgaande verweven worden.

a. Een *re-enactment* van een schouw of zitting van een waterschapsrechtbank.

¹¹ P. Huisman, *Water in the Netherlands, Managing Checks and Balances* (Delft 2006) 69; een verklaring met meer aandacht voor de internationale omgeving en veranderingen daarin in: Erik Mostert, ‘International Cooperation on Rhine Water Quality 1945-2008. An Example to Follow?’, *Physics and Chemistry of the Earth* 34 (2009) 142-149.

¹² H.S. Danner e.a. (eds.), *Polder Pioneers. The Influence of Dutch Engineers on Water Management in Europe, 1600-2000* (Utrecht 2005).

¹³ H. Menke e.a. (eds.), *Veluwe beken en sprengen* (Utrecht 2007); T. Coomans e.a. (ed.), *Abdijmolens tussen Rijn en Schelde* (Utrecht 2003).

¹⁴ Zie Maria Grever, ‘Geen identiteit zonder oriëntatie in de tijd. Over de noodzaak van chronologie’, *BMGN* 124:3 (2009) 443-444.

De boodschap die men daarmee overbrengt gaat over *consensusvorming*, *inspraak*, en de ritualisering van *controle*. Als iemand een vernieuwing wenst, krijgt de potentieel benadeelde een kans om bezwaar in te brengen, zodat de overheid een compromis-oplossing kan zoeken en met haar beslissing geen opstandig gedrag uitlokt. De waterinfrastructuur (dijken, sluisen) wordt zeer regelmatig nagekeken; in de cultuur zit een diepgeworteld controle- en beheersingsmechanisme (management, deadline cultuur).

b. Schatten. Een verzameling mooie en raadselachtige voorwerpen in een prachtig verlichte vitrine.

Het idee is de *schoonheid en originaliteit van de watercultuur*. Alleen in Nederland bestaat een cultuur van intensieve zorg voor het water die gematerialiseerd is in speciale (kunst)voorwerpen, decoraties en gezegden. De watertaak wordt vormgegeven als een collectieve en prestigieuze nationale strijd. Daarvoor worden onder andere machtige riviergoden en heraldische wapens uit oudheid en middeleeuwen ingezet op ceremonieel drinkgerei, in prachtige versieringen op wandkaarten en op glas-in-lood ramen. Deze verzameling uitleggen met spreekwoorden zoals 'Dat zet geen zoden aan de dijk, Emmertjes water naar de zee dragen, Er is geen peil op te trekken'.

c. De nachtmerrie van de fatale overstroming. De boodschap die je hiermee kan overbrengen is dat de *natuur fataal kan zijn*.

Rampzalige overstromingen zijn altijd weer voorgekomen, maar het waren ook leermomenten. Soms was het geweld van de natuur te groot voor de bestaande infrastructuur, vaak mankeerde er ook wat aan de verdediging door menselijk falen en politieke prioriteitenstelling. Tijdens en na een oorlog werd vaak te weinig geïnvesteerd. In Nederland was men eerder dan in het buitenland bezig met systematische overstromingspreventie en -bestrijding. Bekend is de (preventieve) riviercorrespondentie en de rivier- en dijkverbetering op basis van wetenschappelijk onderzoek. Beelden van grote recente overstromingen zoals die van 1916 en 1953, waarvan filmfragmenten en egodocumenten bestaan, zijn belangrijk voor het richten van de aandacht op dit onderwerp en de identificatie met de slachtoffers.

d. *Open laboratory*: de recentste geschiedenis van het water.

De basisgedachte is dat Nederland een grote watertuin is geworden. Niet alleen elke dijk, maar ook al het water staat nu onder permanente controle: hoeveel is er en is het schoon? Nieuw voor de twintigste eeuw is het ecologische waterdenken. We beheersen en controleren niet alleen het water, maar ook alles wat er in het water zwemt en groeit. We verwijderen exoten, zoals de grote waternavel (die het waterleven verstikt) en de muskusrat (die dijken ondermijnt). Het gevolg is dat het buitenwater zo goed is dat er weer volop in gezwommen wordt. De buitenzwembaden worden overal gesloten. Het water wordt dus voorgesteld als nieuw recreatietoneel. Blauwe energie met een groen randje voor de computerneuzen.

Petra J.E.M. van Dam (1963) promoveerde in 1997 aan de Leidse Universiteit op een onderzoek naar de sociaal-ecologische transformatie van het Hollandse Rijnland in de late middeleeuwen. Zij publiceert op het gebied van de waterstaatsgeschiedenis en de ecologische geschiedenis van Noordwest-Europa voor 1800. Thans is zij verbonden als hoogleraar waterstaatsgeschiedenis aan het International Research Institute for History and Heritage of Cultural Landscapes and Urban Environments (CLUE), Vrije Universiteit, Amsterdam. Haar laatste boek is *Waterstaat in stedenland. Het hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857*, co-auteur Milja van Tielhof (Utrecht 2007). Email: pjem.van.dam@let.vu.nl

Recensies

ALGEMEEN

Baets, A. De, *Gebruik en misbruik van de geschiedenis* (Amsterdam: Boom, 2008, 272 blz., €24,90, ISBN 978 90 8506 507 4).

‘The battle of Waterloo was won on the playing fields of Eton’, zou de hertog van Wellington in 1815, na zijn overwinning op Napoleon, hebben verklaard. De uitspraak is apocrief – afkomstig uit een Franse bron uit 1856 – maar intrigerend. Ze suggereert dat de Napoleontische legers niet werden verslagen door heldengedrag op het slagveld, maar door het ethos dat de Britse officieren zich in hun kostschooltijd hadden eigen gemaakt.

Onwillekeurig dringt deze anekdote zich op bij lezing van Antoon De Baets’ *Gebruik en misbruik van de geschiedenis* – een originele studie naar de professionele ethiek van geschiedwetenschappers. De Baets is historicus aan de Rijksuniversiteit Groningen en coördinator van het Network of Concerned Historians. Eerder schreef hij over misbruik van de geschiedenis. Zijn nieuwe boek probeert dit misbruik (wanneer gaan historici bewust over de grens van wat toelaatbaar is?) nauwkeuriger te definiëren en, in het verlengde daarvan, een ethiek van de geschiedbeoefening op te stellen (waar ligt de grens tussen ‘gebruik’ en ‘misbruik’ van de geschiedenis?).

Het boek zet in met een lastig thema: de intenties van historici. Zonder bewuste ‘bedoeling te misleiden’ kan er volgens De Baets wel sprake zijn van nalatigheid, maar niet van misbruik. Dit heeft als voordeel dat slordige historici niet direct van misbruik beticht kunnen worden, maar als nadeel – erkent de auteur – dat collectieve manipulatie van de geschiedenis, bijvoorbeeld door een complete beroepsgroep in een totalitair geregeerd land, ook buiten de definitie valt. Alleen individuen kunnen intenties hebben. Toch geeft De Baets aan dit intentionalisme de voorkeur boven het voor de hand liggende alternatief van een consequentialistische benadering (‘resultierend in schade voor anderen’). Treffend is zijn argument dat er iets intrinsiek mis is met manipulatie van bronnen, methoden of interpretaties: hier is de integriteit van de geschiedschrijving zelf in het geding.

Een tweetal hoofdstukken gaat vervolgens specifiek in op de motieven van misbruikers, op de geheime archieven van dictatoriale regimes en op smaadzaken tegen historici. Afgezien van enkele kleine theoretische uitweidingen bieden deze hoofdstukken vooral veel interessant empirisch materiaal.

De Baets pakt zijn betoog weer op als hij, in de hoofdstukken 4 en 5, een theorie ontwerpt over de rechten en plichten ‘van de levenden jegens de doden’. Zijn argument luidt dat we op basis van zulke rechten en plichten een historische beroepsethiek kunnen formuleren. Tot de rechten van nabestaanden rekent De Baets een ‘recht op herinnering’ en een ‘recht op waarheid’. Onder de plichten van de levenden schaaft hij, onder andere, ‘de plicht om de privacy